JOSÉ GARCÍA ORO

A documentación eclesiástica galega

CONSELLO
DA CULTURA
GALEGA

GARCÍA ORO, J.: *A documentación eclesiástica galega na Baixa Idade Media, Gallaeciae Monumenta Historica*, Consello da Cultura Galega, 2014.

[Accesible en: <http://gmh.consellodacultura.org/recursos/estudos/estudo/f/93/>]
doi.org/10.17075/gmh.001

A documentación eclesiástica galega

JOSÉ GARCÍA ORO

A documentación eclesiástica galega

**CONSELLO
DA CULTURA
GALEGA**

En principio, todo documento é un testemuño escrito. Nace da expresión oral, da que conserva a súa función e a eleva a escritura, pasando de momentáneo a permanente. Establece contidos: feitos, dereitos, noticias, trámites. Préséntaos con determinadas formalidades: gráficas, textuais e simbólicas que acreditan o seu testemuño. Está destinado a dar constancia e firmeza ás relacións humanas que mediante os procedementos escritos e documentais consolidan os cadros sociais e as institucións. A súa estrutura, elementos externos e internos, lingua e signos de acreditación determinan a súa diversidade. O seu uso e función maniféstanse no emprego que del fan as diferentes sociedades e en particular o valor que adquire na vida pública. Estes presupostos pónennos no camiño para establecer a clasificación e a tipoloxía.

1. A VIDA NOS DOCUMENTOS: A TIPOLOXÍA DOCUMENTAL E O SEU CADRO HISTÓRICO

A documentación presenta diversas formas, estruturas e funcións segundo os momentos históricos que se suceden. Determinan esta diversidade os seguintes elementos:

- O grao de alfabetización de cada sociedade e en particular dos seus grupos predominantes: gobernantes, funcionarios, profesionais, veciñanza urbana ou rural.
- O valor atribuído por cada sociedade aos testemuños orais e escritos: a súa validez, a súa eficacia, o seu valor instrumental.
- A circulación dos escritos como forma normal ou recurso extraordinario de comunicación das mensaxes e das relacións públicas e privadas.
- Os materiais escritorios que poden ser de consumo ordinario (o papiro no mundo clásico e o papel nos tempos modernos) ou de emprego moi restrinxido, como o pergamiño medieval.

- Os ámbitos da esfera pública ou privada que prevalecen en cada sociedade: a propiedade pública e as súas formas de concesión e transmisión; a xurisdición, os seus titulares e oficiais; os tribunais e o seus procedementos; os oficios públicos e os seus titulares; a facenda e a súa contabilidade; as relacións diplomáticas e os seus axentes; a fiscalización e os seus procedementos; a información e a comunicación; os peritos e as súas funcións de ditaminar e asesorar.
- A mecanización da escritura, que permite a súa multiplicación, emprego xeral e conservación, en especial desde que existe a fotocopia e a mecánica informática.
- A primacía alternante entre os obxectos e os textos como portadores de dereitos que fan que os escritos teñan nuns casos a primacía xurídica e noutros sexan unicamente instrumentais ou puros trámites dos tratos públicos.

2. A DOCUMENTACIÓN ECLESIAÍSTICA NAS SÚAS SÉS E ESTADIOS

A documentación eclesiástica debe considerarse en diferentes apartados: pontificia, episcopal, monacal, conventual, parroquial. Ten maior homoxeneidade e continuidade pola maior consistencia das institucións, a claridade dos procedementos sempre rexidos por normas e a organización en chancelarías que regula polo miúdo os procedementos documentais. Ademais, por seren as chancelarías e escribanías eclesiásticas o modelo máis seguido e o seus peritos os oficiais que rexen as chancelarías reais, señoriais, episcopais e capitulares, aquelas son determinantes na evolución das prácticas diplomáticas xerais. Ofrecemos nun esquema o cadro da tipoloxía documental do papado, episcopado, cabidos, mosteiros, conventos e parroquias.

A documentación pontificia

A documentación pontificia ten os momentos que seguen:

1. Período romanoxermánico, no cal o Pontificado emprega os modelos romanos de *constitutiones* para a normativa conciliar que se vai coleccionando, os *rescritos* para a casuística xurisdiccional e doutrinal e os *decretos* para o goberno persoal das comunidades.

2. Período carolinxio (772-1049), no que o Pontificado emprega os *privilexios* solemnes e as *litterae*, os primeiros para outorgaren inmunidade e protección; os segundos para a relación entre as persoas.
3. Período reformista (1049-1331): os actos de goberno maiores documéntanse mediante *privilexios* maiores cos signos típicos (crismóns, rotas e benevaletes) e menores; e os actos administrativos realízanse mediante *litterae* ou *bulas* de gran perfección retórica, gráfica e simbólica: *litterae* solemnes, *gratiosae*, *executoriae*, *curiales*, *clausae*, *secretae*, *gratiae*, *iustitiae*, *generales*, *speciales*, *in forma communi*, etc.
4. Período moderno (1331-1588), no que se multiplican e se especializan as chancelarías, aparecen os secretarios e diversifícanse os oficiais (notarios, *scriptores*, *abreviatores*, auditores, correctores, *bullatores*).

A tipoloxía diplomática persiste diversificando as *litterae* ou cartas, ás que se engade agora un novo modelo, os *breves* ou *litterae abbreviatae*, paralelos das cédulas reais, que se caracterizan pola extrema simplificación da estrutura textual: intitulación sobre o texto co nome oficial do papa e o seu número ordinal, enderezo concreto (de persoas ou institucións), texto de libre composición, datación abreviada en estilo directo, subscrición do papa e do secretario. Cos breves, concorren outros documentos menores de procedemento e resolución, como os *motu proprio*, que son breves con esta cláusula no dispositivo e na subscrición (*Placet motu proprio*), as cédulas consistoriais, especie de noticia de acordos ou decisións, que lembran os billetes da diplomática real; as *supplicationes* ou memoriais de particulares pedindo grazas ao papa, que este despacha coa simple sinatura nas formas *Fiat* e *Concessum*, ás que se engade a letra inicial do nome civil do pontífice.

5. Período contemporáneo (desde 1588), no que os papas manteñen os tipos tradicionais e engaden outros novos, que son fundamentalmente:
 - As *constituções apostólicas*, intitulativas e de carácter normativo universal.
 - As *cartas encíclicas*: de natureza epistolar e dirixidas á Igrexa Universal, nas que se expoñen principalmente temas doutrinais e disciplinares.
 - Os *decretos* das sagradas congregacións ou *dicasterios* romanos: de forma notificativa e contido disciplinar concreto.

- As cartas persoais ou *chirographa* con que os papas se comunican persoalmente con diversas xentes.

Con carácter menos definitivo, existen outros documentos ocasionais como as *notas* coas que a Santa Sé anuncia a súa postura sobre un problema; ou os *monita*, con que os dicasterios romanos amoestan ou advirten a particulares sobre desvíos doutrinais ou disciplinares. Algúns dos dicasterios romanos deron vida a documentación específica de gran transcendencia histórica.

A **Cámara Apostólica**, organizada polos papas de Aviñón no século XIV, é o organismo da fiscalización pontificia; ben institucionalizada cun consello, un tribunal, unha ceca ou casa da moeda e un colector ou oficina de recadación e burocracia xerárquica (camerario, tesoureiro, colectores, notarios e escribáns, correos), emitía no seu funcionamento ordinario *litterae* de carácter económico:

- *Promissa* ou débedas aceptadas polos prelados.
- *Solutiones* ou cartas de pagamento dadas polos colectores apostólicos.
- *Recibos e liquidacións* de pagamentos realizados.

E rexistraba esta documentación en forma contable nos seus *Libri Introitus et Exitus*, nos que se recollían documentos, *relationes* e balances.

A **Sagrada Penitenciaría** ou alto tribunal das penas eclesiásticas, dotada de presidente ou penitenciario maior, penitenciaros menores –que eran frades mendicantes con especiais atribucións no foro moral– e escribáns, daba orixe a dúas series de documentos:

- As *supplicationes* ou memoriais demandando absolucións de pecados.
- As *litterae*, intituladas polo penitenciario maior, con narración da petición e dispositivo absolutorio e data abreviada e selo vermello. É unha documentación rexistrada oportunamente e disposta en libros.

A **Secretaría de Estado** e os seus nuncios ou embaixadores destacados nos diversos reinos, que daba vida aos seguintes tipos documentais:

- *Bulas e breves* de intitulación pontificia.
- *Instructiones* aos nuncios para pauta da súa xestión, de composición libre.
- *Relacións* e contas da colectoría.

Pola súa parte, os nuncios, en uso das súas atribucións, son protagonistas de tres tipos de documentos:

- *Supplicationes*, dirixidas aos nuncios suplicando grazas, do mesmo teor que as *supplicationes* pontificias.
- *Litterae* ou cartas intitativas do nuncio concedendo grazas e oficios no radio das súas competencias.
- *Decreta* ou disposicións normativas e xudiciais no ámbito das súas atribucións.

A documentación episcopal e capitular

As igrexas particulares no cadro das provincias eclesiásticas que preside un arcebispo ou metropolitano e compoñen diversos bispos ou sufragáneos teñen diversos órganos documentais que dan vida a unha tipoloxía específica:

Os bispos gobernan coa súa *Curia episcopal*, organismo central de goberno coa súa propia notaría ou escribanía; o seu tribunal de xustiza e o seu provisorato. Os seus documentos son fundamentalmente cartas intitativas de diversa solemnidade: privilexios simples; cartas seladas, decretos e sentenzas. Desde o século XII entran plenamente no ámbito notarial e son estes oficiais os que dan publicidade aos seus documentos.

Os tribunais de xustiza seguen as fases do proceso na forma común.

Os provisoires institúen os titulares de beneficios e oficiais mediante cartas intitativas.

Nos tempos modernos os prelados realizan dous tipos de documentos de grande importancia que teñen formas de acta e de memorial: o primeiro constitúeno as actas de *visitas pastorais*, escrituradas polos escribáns da visita ao ritmo dela nas diversas localidades da diocese; o segundo constitúeno as *visitas ad limina* ou memorial latino, onde cada prelado expón ao papa o estado relixioso da súa diocese.

Os cabidos dan vida a varios tipos de documentos principais: as actas que escriben e referendan os seus secretarios e eventualmente formaliza un notario rexistrándoo no Libro Capitular; as *cartas* coas que realizan todos os seus actos dispositivos: nomeamentos, comisións, poderes, procuracións, etc.; os *memoriais* e *relacións*, cos que expoñen as súas de mandas.

A documentación monacal e conventual

Os mosteiros teñen dous titulares da súa documentación: o abade ou abadesa, que proceden mediante cartas intitativas, similares ás dos prelados e sêrvense de notarios; e o capítulo, que redacta os seus acordos mediante actas, eventualmente formalizadas por notarios ou escribáns. Desde a creación das congregacións de observancia, existen titulares, como o abade xeral e os visitantes capitulares, e outros documentos de tipo administrativo: *actas de capítulos xerais*, *actas de visita*, *decretos de goberno*.

Como institucións señoriais, os mosteiros participan na documentación xurisdiccional que realizan mediante notarios: actas de aforamento; concordias e ligas monásticas; polípticos ou rótulos de bens; relacións de facenda e rendas. Esta xestión dá orixe a copiosas series documentais.

As ordes mendicantes, comunidades alfabetizadas e escolarizadas, de réxime centralizado e organización urbana, teñen como eixes documentais:

- Os capítulos xerais e provinciais, que formalizan as súas deliberacións en forma de *actas*, *definitiones*, *decretos*, *táboas capitulares* ou nóminas de persoal e *provisións* de superiores.
- Os superiores xerais, provinciais e locais, que se dirixen aos seus interlocutores mediante *litterae* de carácter persoal.
- As comunidades individuais ou conventos, que teñen o seu centro no capítulo conventual, exprésanse mediante acordos ou *actas* que pasan sistematicamente a libros de goberno.

A documentación parroquial

As parroquias, antigas parcelas dos arcediagados, só teñen personalidade nos tempos modernos e reciben no Concilio de Trento o seu novo estatuto de comunidade autónoma co seu cura á fronte. Os seus procedementos documentais son predominantemente:

- Actas sacramentais, nas que se recollen as celebracións de sacramentos.
- Libros parroquiais, nos que se rexistran sistematicamente os diversos estados e actos da vida cristiá: bautizos, con anotacións sobre confirmacións; matrimonios; defuncións.

- Libros de fábrica, que recollen as obras do templo.
- Libros de décimos, que rexistran a tributación parroquial.
- Libros de confrarías, que anotan os datos relativos a estas institucións.
- Libros de fundacións pías ou memorias, que recollen os encargos relixiosos.

A documentación privada e notarial

Posto que os textos ou escrituras son sempre testemuños de acontecementos e xestos e só polo seu uso se van diferenciando e adquirindo formalidades específicas, resulta por principio imposible establecer un cadro completo das escrituras privadas. Morfoloxicamente, os escritos privados teñen formas de noticias, de cartas, de relacións e de actas.

As *noticias* caracterízanse por ser só relación ou memoria sen ningún tipo de referendo (testemuñas, selos, subscricións).

As *cartas* conteñen unha relación garantida con diversos elementos: testemuñas, fiadores, selos, subscricións.

As *relacións* e *inventarios* preséntanse con só unha cláusula enunciativa e son na maior parte dos casos complementos doutros documentos formais (testamentos, cartas de dote, cartas de paso ou pasaporte, etc.).

As *actas* son o tipo de escritura predominante tanto privada como notarial co que se acreditan todos os tratos.

No ámbito hispano, xeneralízase desde o século XIII a documentación notarial, cristalizada nas actas coas súas formalidades xa sinaladas. Os innumerables exemplos de documentación notarial especificanse pola súa función. Son:

- Actas sobre a *condición das persoas*: a) estado legal: emancipación, manumisión, adopción, tutela; b) representación: poderes, procuración, administración, recadación de impostos, substitución; c) remisión de cargas: perdón, liquidacións.
- Actas relativas á *institución matrimonial*: sponsais, arras, concerto matrimonial, comunión ou separación de bens, dote.
- Actas sobre *relacións económicas*: posesións, compra, venda, permuta, depósito, arrendos, parzarías (arrendos para cultivo), enfiteuses ou concesión de dominio útil, precaria ou cesión gravada cunha prestación, enfiteudación ou cesión con vasalaxe, empeño ou peñor, censo ou venda grava-

da cun imposto, imposición censual ou gravame sobre unha propiedade a prol doutra persoa (por exemplo, por débedas a comerciantes ou prestamistas), redención de censos ou gravames sobre unha propiedade, endebamento ou recoñecemento de débeda, préstamo ou letra de cambio para feiras e mercados, fianzas, pagamentos, cesións ou trasposos de oficios a outras persoas, sociedades con concertos de tipo mercantil especificando achegas e obrigacións contraídas, préstamos ou entregas de cartos a prazos curtos e sen xuros, comandas o entregas fiadas de bens ou capital para a súa explotación mercantil (por exemplo, con mestres de naves), avinzas ou composicións (que son concertos arbitrados para dirimir litixios entre particulares), contratos varios: de soldada (entre patrón e aprendiz), de soldada ou salario entre patrón e obreiro, de obra, de fretamento ou pagamento de frete por unha mercadoría transportada.

- Actas sobre a transmisión de bens, que son *testamentos* cos seus procedementos de apertura e execución; *codicilos* ou disposicións suplementarias de bens; *doazóns mortis causa*, que fan efecto tras a morte do autor; *morgados e vínculos*, *melloras* e *partillas*.

En resumo, a tipoloxía documental ofrece o eco máis preciso e claro das iniciativas sociais nos diversos campos da súa presenza e relación.

3. FONTES E BIBLIOGRAFÍA BÁSICA DE GALICIA

A documentación compostelá e tudense

Os documentos composteláns

A Igrexa de Compostela xerou desde as súas orixes irienses un rico patrimonio documental. A partir do século XII organizou e, no posible, codificou toda a súa información escrita. Naceron sucesivamente os cartularios maiores e menores composteláns que co nome de tombos son coñecidos da historiografía erudita desde o século XVI. Os tombos A, B e C son chamados maiores; os tombos D, E, F, G, H e os tombiños de Tenzas, Constitucións, Concordias son chamados tombos menores. Teñen o seu complemento nos cadernos e libros de Rendas e Bens

da Mitra, do Arquivo Histórico Diocesano de Santiago; nos libros de Aniversarios e nos libros de Actas Capitulares, que reflicten desde o Renacemento a vida da corporación capitular, tanto na súa función corporativa e catedralicia como na administración do seu propio señorío capitular. Prolongación ou ramas desprendidas dos libros de tenzas de ambos os dous arquivos son a serie documental chamada con ton desamortizador de Bens Nacionais, hoxe custodiada no Arquivo Histórico Universitario de Santiago, moi rica en información sobre os antigos morgados dos señoríos arcebispal e capitular. Son estes códices ou libros de arquivo os expoñentes máis vistosos dun acervo documental extraordinario que se custodia actualmente nos arquivos catedralicio e diocesano.

A historiografía compostelá

Compostela e a peregrinación xacobeas son dous feitos maiores na historia relixiosa de Europa que se expresaron en infinidade de textos escritos, epigráficos, documentais, litúrxico devocionais e narrativos. Recoller e valorar estes textos é hoxe unha tarefa de titáns que apenas comezou no aspecto estritamente bibliográfico. A José Guerra Campos corresponde a primacía neste empeño. Na súa *Bibliografía* (1950-1969). Veinte años de estudios jacobeos (separata de *Compostellenum* 16 [1971] 575-736) ofrécese un esquema claro do feito xacobeo e os datos bibliográficos que corresponden a cada apartado até 1971. Para a finalidade desta obra, interesan especialmente as seguintes seccións:

- a) Escavacións arqueolóxicas na Catedral de Santiago.
- b) Orixes do culto a Santiago en Compostela.
- c) Fontes e historiografía medievais, entre as que interesan primordialmente o *Cronicón Iriense*, a *Historia Compostelana*, o *Liber Sancti Iacobi* ou *Códice Calixtino*, os *Milagres de Santiago* ea *Crónica de Iria*.
- d) O Padroado de Santiago en España.
- e) O culto a Santiago en Europa, Próximo Oriente e América.
- f) As peregrinacións, os camiños de Santiago e os peregrinos.
- g) Ecos e influxos da peregrinación xacobeas na cultura europea.

No que fai referencia á metrópole compostelá e ás realidades que atinxe, a historiografía histórica arrinca das mesmas seccións bibliográficas indicadas, das

que a *Historia Compostelana* e o *Códice Calixtino* son copiosos arquivos documentais e textuais en cuxas informacións atopan as súas connaturais relacións os documentos históricos singulares. Ao seu carón haberá que colocar, polo tanto, os dos grandes catálogos documentais da Idade Media galega, editados por Rubén García Álvarez e Luis Sánchez Belda.

Estas fontes e os seus protagonistas, en particular o arcebispo Diego Xelmírez, seguen a ser as maiores canteiras historiográficas nos nosos días. As numerosas coleccións documentais pontificias, catedralicias, monacais, municipais editadas ao longo do século XX e en especial os textos normativos recollidos no volume do *Synodicon Hispanum*, que dirixe A. García y García, enriquecen considerablemente o contido narrativo, ás veces escuro, destas fontes primarias.

No campo da historiografía eclesiástica de Compostela, hai una liña divisoria clara que ten por fito e tope a Antonio López Ferreiro na súa copiosa bibliografía, na que comandan as súas grandes monografías *Historia de la Santa A.M. Iglesia de Santiago de Compostela*, I-XI (Santiago, 1898-1911) e *Fueros municipales de Santiago y su tierra*, I-II (Santiago, 1895).

Estas dúas grandes monografías, calladas de información documental e dotadas de copiosos apéndices, superan definitivamente o volume 20 da *España Sagrada* de Enrique Flórez e só atoparon actualizacións de certa amplitude no *Decanologio de la S.A.M. Iglesia de Santiago de Compostela* (Santiago, 1944), imprescindible para o coñecemento da corporación capitular, e para a Idade Moderna no meritorio *Episcopado gallego*, I (Madrid, 1946), de Manuel Rodríguez Pazos.

A historiografía eclesiástica posterior a Antonio López Ferreiro ten o seu ápice na obra de L. Vázquez de Parga, J. M. Lacarra e J. Uría Riu, *Las peregrinaciones a Santiago de Compostela*, I-III (Madrid, 1949), reeditada en 1992 pola Consejería de Cultura do Goberno Autónomo de Navarra. Os temas composteláns seguiron a estimular nos últimos anos aos investigadores, entre os cales destacan polas súas decisivas achegas aos temas eclesiásticos composteláns Manuel Cecilio Díaz y Díaz, Fernando López Alsina, Manuel Lucas Álvarez, Ángel Rodríguez González, Baudilio Barreiro Mallón, Ofelia Rey Castelao e Carlos Cortés. Outros excelentes historiadores repararon con preferencia nos temas señoriais, urbanos, institucionais, artísticos e literarios, con monografías de primeira man das que non é posible dar conta polo miúdo na bibliografía selectiva e restrinxida que cabe ofrecer hoxe.

A pegada documental da Igrexa de Tui

A Igrexa de Tui deixou a súa pegada documental e historiográfica en correspondencia coa súa milenaria historia feita a intervalos e cargada de recortes. As pezas documentais son por partes bracarenses, compostelás e tudenses. As primeiras foron ben utilizadas pola historiografía portuguesa, que ten neste caso os seus mellores expoñentes en Avelino de Jesus da Costa e José Marques. As segundas aparecen diluídas na masa documental compostelá e teñen o seu reflexo historiográfico na gama de relatos históricos que van desde a *Historia Compostelana* até os densos volumes de Antonio López Ferreiro. Parcelas deste contexto compostelántudense atraeron recentemente a atención dalgúns historiadores como José Marques.

A historiografía específica tudense, elaborada a base dos documentos hoxe conservados no Arquivo Histórico Nacional (AHN) e nos arquivos tudenses e bracarenses, fundaméntase nunha serie de obras básicas: os *Études* de P. David; os volumes 22 e 23 de *España Sagrada* de Enrique Flórez, revisados para a Baixa Idade Media por Pascual Galindo Romeo; a *Historia*, inédita até o presente, de F. Ávila y La Cueva, canteira inesgotable de información arquivística tudense, que ten en conta a obra de Enrique Flórez; o *Synodicon Hispanum*, dirixido polo profesor A. García y García, en cuxo volume I se editan os sínodos tudenses medievais; os inventarios e coleccións documentais de historia de Galicia, entre os que son sempre de consulta obrigada os *Documentos reales*, de L. Sánchez Belda, e o *Catálogo*, de Manuel Rubén García Álvarez.

Nos últimos decenios, a historiografía eclesiástica tudense foi enriquecida con sólidas monografías históricas debidas aos coñecidos especialistas: Avelino de Jesus da Costa, José Mattoso, Humberto Baquero Moreno, José Marqués, M. H. Cruz Coelho, por parte portuguesa, e Ermelindo Portela Silva, Carmen Sánchez Carreira, Manuel Rodríguez Pazos, Jesús Gómez Sobrino, Ernesto Iglesias Almeida, Carmen Manso Porto, Juan M. Monterroso, M. Cendrón e J. Freire Camaniel, entre unha longa lista actual de cultivadores esmerados de temas históricos tudenses. O breve elenco de fontes e bibliografía que ofrecemos ten exclusivamente a función de ofrecer ao lector a primeira páxina de información que precisa. Na lectura destas páxinas atopará os numerosos complementos desexables.

a) Guías e catálogos

GALINDO ROMEO, P.: *Catálogo de los documentos del Archivo de la Catedral de Tuy*. Obra en preparación, anunciada de próxima edición polo autor en 1923 (*Tuy en la Baja Edad Media*, Apéndice, p. I).

LÓPEZ GÓMEZ, P.: «La ciudad de Tuy y su archivo en el siglo XVI, según el “Libro antiguo” de la ciudad», en *La ciudad hispana durante los siglos XIII a XVI*, 1, Madrid, 1985, 207-232.

GARCÍA ÁLVAREZ, M. R.: «Catálogo de documentos reales de la Alta Edad Media referentes a Galicia (7141109)», *Compostellanum* 8/2 (1963), 301-375; 8/4 (1963), 213-274; 9/4 (1964), 639-677; 10/2 (1965), 259-328.

SÁNCHEZ BELDA, L.: *Catálogo de los documentos reales sobre Galicia en el Archivo Histórico Nacional*, Madrid, 1953.

Arquivos e seccións arquivísticas tudenses nas monografías de Ermelindo PORTELA SILVA: *La región del Obispado de Tuy*, p. 1720; e M. C. SÁNCHEZ CARRERA: *El Bajo Miño*, 1732.

b) Coleccións documentais tudenses

Non existe unha colección documental editada de contido exclusivamente tudense. O *Synodicon Hispanum*, 1, Madrid, 1981) edita os sínodos tudenses pretridentinos.

Apéndices documentais nos que se editan as escrituras de maior transcendencia e contido tudense nas obras de Pascual GALINDO ROMEO: *Tuy en la Baja Edad Media*, IX-XXIV; Ermelindo PORTELA SILVA: *La región del obispado de Tuy*, 355-458; M.ª C. SÁNCHEZ CARREIRA: *El Bajo Miño*, 305-407; José GARCÍA ORO e María José PORTELA SILVA: *Bayona y el espacio urbano tudense*.

c) Historiografía básica tudense

ÁVILA Y LA CUEVA, F.: *Historia civil y eclesiástica de la ciudad de Tuy y su obispado*, IIV (ed. facsímile do Consello da Cultura Galega), Santiago, 1995.

- COSTA, A. de J. DA: «A comarca eclesiástica de Valença do Minho (Antecedentes da diocese de Viana do Castelo)», en *I Coloquio galaico-minhoto*, Ponte de Lima, 1981, 692-40.
- DAVID, P.: *Études historiques sur la Calice et le Portugal*, París, 1947.
- DÍAZ Y DÍAZ, M. C.: *La Vida de San Fructuoso de Braga*, Braga, 1974.
- FERNÁNDEZ DE VIANA Y VIEITES, J. I.: «La feligresía portuguesa de Correlhá y la sede compostelana», *Compostellanum* 15 (1970), 599-631.
- FREIRE CAMANIEL, J.: *El monacato gallego en la Alta Edad Media*, A Coruña, 1998.
- GALINDO ROMEO, P.: *Tuy en la Baja Edad Media*, Zaragoza-Madrid, 1923.
- GARCÍA ORO, J.: *Diego de Muros III y la cultura gallega del siglo XV*, Vigo, 1976.
- GARCÍA ORO, J. e M.ª J. PORTELA SILVA: *Bayona y el espacio urbano tudense en el siglo XVI*, Santiago, 1995.
- GÓMEZ SOBRINO, J.: «Santa María da Oliveira de Tuy: una iglesia románica desaparecida», *Tuy, Museo y Archivo Histórico Diocesano*, n.º 2 (1977), 49-62.
- «El comercio de Tuy en el siglo XV a través del puerto fluvial», en *II Coloquio galaico-minhoto*, Santiago, 1984, 150-182.
- HISTORIA Compostelana o sea Hechos de Don Diego Gelmírez primer arzobispo de Santiago. Traducción, introducción e notas de M. Suárez e J. Campelo, Santiago, 1958.
- IGLESIAS ALMEIDA, E.: «La catedral de Tui en los siglos XIII a XVI. Mobiliario litúrgico», *Tuy, Museo y Archivo Histórico Diocesano*, n.º 8 (1998), 129-146.
- «En torno al primitivo núcleo urbano de Tui», *Tuy, Museo y Archivo Histórico Diocesano*, n.º 5 (1989), 141-158.
- «El Camino Portugués a Santiago en su paso por Tui», *Compostellanum*, 39 (1994), 461-474.
- MANSO PORTO, C.: *El Gótico en Galicia. Los dominicos*, A Coruña, 1993.
- MARQUÉS, J. A.: *Arquidiócese de Braga no século XV*, Lisboa, 1988.
- «Relações galaicobracarenses no século XV, segundo as matrículas de ordens do arquivo Distrital de Braga», en *I Colóquio galaico-minhoto*, 1, Ponte de Lima, 1981, 9-360.

PALLARES MÉNDEZ, M. C. e E. PORTELA SILVA: *El Bajo Valle del Miño en los siglos XII y XIII*, Santiago, 1971.

PORTELA SILVA, E., *La región del obispado de Tuy en los siglos XII al XV*, Santiago, 1976.

RAMOS, M.: «Tuy», *DHEE*, IV, 2598-2602.

RODRÍGUEZ PAZOS, M.: *Episcopado gallego a la luz de los documentos romanos*, II, Madrid, 1946.

A documentación de Lugo, Mondoñedo e Ourense

As tres Igrexas de Lugo, Mondoñedo e Ourense crearon ao longo da súa dilatada historia un patrimonio documental parello ao edificio. Nas súas sés constituíronse os arquivos episcopais e catedralicios nun proceso similar ao doutras igrexas: arca dos orixinais; cartularios ou libros de arquivo con copias autorizadas para uso administrativo; rexistros dos documentos emanados en extenso ou en nota que se van diversificando na Baixa Idade Media, abríndose libros especiais para as actividades predominantes como a audiencia episcopal, as ordenacións, as provisións e os testamentos; libros de notas e protocolos notariais dos notarios e escribáns desde o século XII; libros de oficios e de rendas; escrituras soltas, simples ou formalizadas, utilizadas nos tratos.

Nos tempos modernos, especialmente a partir do século XVII, estes arquivos son plurais. Practicamente cada sección maior como o provisorato, as fábricas catedralicias, os morgados e as tenzas, os xulgados e as audiencias constitúen arquivos autónomos. Ademais, as administracións señoriais dispoñen para cada distrito de rexistros sinxelos e de libros de rendas nos que consta a xestión nos seus lugares, bens e números. Finalmente, os arquivos das institucións eclesiásticas dispoñen de sés independentes e de oficiais designados polas comunidades que coidan os fondos e os reorganizan oportunamente. Do seu labor queda o testemuño anónimo das epígrafes dos cartularios e rexestos e das notas de arquivo, e con frecuencia a autoría explícita de inventarios ou pautas simples coas que se orientaban os arquiveiros ou os eruditos familiarizados coa documentación.

As desamortizacións do século XIX desarticularon en boa medida estes arquivos e deportaron unha parte dos seus fondos aos novos depósitos estatais, que remataron por se chamar arquivos históricos, en primeiro termo, ao máis volu-

minoso de todos, que é o Arquivo Histórico Nacional. A incautación dos arquivos foi extremadamente accidentada e desigual; mesmo no ámbito das tres Igrexas de Lugo, Mondoñedo e Ourense. Así, resulta sorprendente que o arquivo capitular ourensán se enriquecese cun copioso fondo monástico, mentres que os demais arquivos capitulares e episcopais non tiveron esta sorte.

Estamos moi lonxe de dispor dunha táboa de correspondencias documentais que puidese ofrecernos a nómina completa da documentación conservada nos diversos arquivos e en orixinais e copias. Tampouco dispoñemos de guías arquivísticas que rexistren o patrimonio documental de cada diocese, sequera sexa nas súas grandes series. Só no caso da diocese de Mondoñedo teñen os historiadores excelentes catálogos e guías da documentación depositada e mesmo a edición completa dun dos seus fondos máis ricos en información.

Ofrecemos un breve panorama destes depósitos documentais:

Lugo

Arquivo capitular. Trasladado na súa meirande parte ao AHN de Madrid, conserva os rexistros da actividade administrativa do cabido. É particularmente rico en noticias sobre as dignidades capitulares e sobre a cidade episcopal de Lugo. Da antiga masa documental quedan na sé lucense só algúns cartularios e cadernos de privilexios reais, bulas, acordos capitulares, contas dos mordomos capitulares, varios atados misceláneos e un lote de pezas documentais que se calcula en 264 unidades. Complementan a información os libros de aniversarios, que dan noticia bastante precisa das fundacións pías, sufraxios e sobre todo celebracións de aniversarios encargados na catedral e distribuídos seguindo o calendario litúrxico. Moi apreciables resultan en troques as coleccións de copias feitas por arquiveiros e eruditos, como as de frei Pablo Rodríguez, Jorge Rubiera e Vicente Piñeiro.

Desde o século XVI, este Arquivo presenta seccións fixas: 45 libros de actas capitulares; 122 atados misceláneos; 99 libros de fábrica, mesa e facenda; aos que se engaden valiosas coleccións de libros corais e misais e de coleccións musicais.

Esta documentación serve de base ás monografías de Santiago Jiménez Gómez, Manuel Mosquera Agrelo, María José Portela Silva e Nieves Peiró Granner, así como a outras monografías específicas de historia da arte.

Arquivo histórico diocesano de Lugo. Arquivo de gran riqueza documental, trasladado na súa meirande parte ao AHN, que chegou a contar cuns 4.848 pergamiños medievais e 32 libros ou cartularios, estes conservados só nunha pequena cota de 7 libros. O cadro da súa documentación moderna corresponde á administración eclesiástica readaptada despois do Concilio de Trento, con estas seccións predominantes: audiencia episcopal, administración temporal, expedientes sacramentais, clero (con especial atención a ordenamentos, cabido, seminario, concursos parroquiais, títulos beneficiais, visitas pastorais), provisorato.

Arquivo central parroquial de Lugo. Resultado da concentración da documentación parroquial, realizada xa en 525 parroquias en 1985, cos resultados duns 9.750 libros e 700 atados. Componse de libros e expedientes parroquiais correspondentes aos séculos XVI-XX.

Complemento necesario da información que ofrecen estes arquivos e repertorios son os fondos conservados no Arquivo Histórico Provincial de Lugo, no Museo, no Arquivo Histórico do Reino de Galicia (A Coruña) e no Archivo General de Simancas, algunhas de cuxas seccións, como as de Expedientes de Facenda, son importantes para o estudo dos señoríos eclesiásticos lucenses na Modernidade.

Con estes fondos foron elaborados recentemente o Episcopologio diocesano, de Antonio García Conde e Amador López Valcárcel, e o estudo de Nieves Peiró Graner sobre bens e xurisdicións da mitra lucense no século XVI.

Mondoñedo

A Igrexa de Mondoñedo dispón dos dous arquivos eclesiásticos ordinarios: Arquivo capitular e Arquivo histórico diocesano. Tivo o mérito de conservar un precioso lote de documentos solemnes medievais nos seus orixinais e de realizar plenamente a catalogación e edición destes fondos.

Arquivo capitular de Mondoñedo. Conserva unha excelente colección de 389 pergamiños orixinais, hoxe editados coidadosamente; varios cartularios ou libros en que se recopian boa parte dos antigos documentos mindonienses; libros singulares de apeos e preitos. Verdadeiros tesouros documentais desta Igrexa son os Calendarios ou rexistros selectivos de documentos e o Tombo Pechado, canteiras de documentos capitulares de grande interese. Son a herdanza que sobrevi-

viu dun lote maior de cartularios e rexistros mindonienses desaparecidos, entre os que se citan o Tombo da Dignidade Episcopal, varios volumes dos libros de actas capitulares e diversos cadernos de rendas dos mordomos capitulares.

Para os tempos modernos, o Arquivo capitular divídese en 33 seccións de grande interese informativo, que van desde o reinado dos Reis Católicos (1475-1517) até o século XIX: 39 volumes de actas capitulares, 40 atados sobre facenda capitular, 54 de contas e xustificantes, 11 de correspondencia capitular, 11 libros de visitas pastorais, 3 libros de constitucións sinodais, 12 atados de preitos, 23 volumes de documentación miscelánea. A súa consulta, difícil nos séculos anteriores por carecer de inventarios polo miúdo, é agora moi gratificante polo alto grao de recursos informativos e a asistencia que se ofrece ao investigador.

Arquivo histórico diocesano de Mondoñedo. Cobre exclusivamente a etapa moderna e contemporánea (séculos XVIII-XX), da que ofrece regularmente as series documentais xeradas nas relacións externas (documentos pontificios e estatais) e na actividade da mitra. As seccións seguen preferentemente as parcelas desta actividade: documentación episcopal; expedientes da vigairía xeral; miscelánea da secretaría de cámara; causas e expedientes do provisorato; series da administración económica diocesana, nas que son relevantes as referentes a fritos e décimos; patrimonio eclesiástico; proceso desamortizador (1836-1880); obras pías e hospitais.

Ourense

A diocese ourensá, máis afortunada que as súas compañeiras de camiño, as demais dioceses galegas, atesourou unha inxente riqueza documental. Moi conscientes dos tesouros que custodiaban, os seus arquiveiros esforzáronse, desde a data de creación deste oficio (531-605), por daren a coñecer as mellores pezas documentais e mesmo confeccionaren catálogos (1668) e editaren algúns dos máis recentes, seguindo as normas diplomáticas actuais. Neste labor de difusión documental colaboraron intensamente os eruditos ourensáns que editaron ao longo do século XX o *Boletín de la Comisión de Monumentos de Orense*.

Arquivo capitular de Ourense. Ofrece series documentais de grande interese: a de *pergamiños*, en 5 libros, que acolle 412 pergamiños reais, 1.680 pergamiños particulares; 6.248 pergamiños monásticos; as seccións de libros e atados, dis-

tribuídos en orde alfabética, asignando unha letra a cada unha das sete seccións. A: Privilexios, unións e escrituras; B: Tenzas; C: Bispado e cabido cos seus respectivos señoríos; D: Libros de contas; E: Protocolos, inventarios e índices; F: Libros de actas e contas capitulares; G: Capela do Santísimo Cristo e diversa.

Son de grande utilidade os cartularios amplos, como o *Libro grande*, con copias dos documentos medievais eminentes, e o *Libro de aniversarios*, especie de rexistro selectivo dos sufraxios encargados na catedral; a Sección Monacal, que atesoura a elevada cifra de 4.949 pezas documentais da Idade Media, pertencentes á meirande parte dos mosteiros ourensáns.

Arquivo histórico diocesano de Ourense. É un copioso depósito documental constituído recentemente que reúne tres grandes tipos de documentos: documentos episcopais; protocolos notariais; libros e atados parroquiais. Disposto en diversas seccións (expedientes matrimoniais, colectoría estatística, visitas pastorais, hospitais, hospital de San Roque, beneficios, arrendos, dispensas, documentos persoais, protocolos notariais, cámara e concursos), cabe subliñar o interese e alcance maior das seccións de protocolos, hospitais e visitas pastorais (séculos XVI-XX), que cobren amplamente a Modernidade.

BIBLIOGRAFÍA

- ANDRADE CERNADAS, J. M.: *O Tombo de Celanova*, Santiago, 1995.
- *El monacato benedictino y la sociedad de la Galicia medieval (siglos X a XIII)*, A Coruña, 1997.
- CAL PARDO, E.: *Catálogo de los documentos medievales, escritos en pergamino, del Archivo de la Catedral de Mondoñedo (8711492)*, Lugo, 1990.
- *Colección diplomática medieval do Arquivo da Catedral de Mondoñedo*. Transcripción íntegra dos documentos, Santiago, 1999.
- *Episcopologio Mindoniense*, Santiago, 2003.
- *Mondoñedo, catedral, ciudad, obispado en el siglo XVI. Catálogo de la documentación del Archivo Catedralicio*, Mondoñedo, 1992.
- CASTRO Y CASTRO, M.: *Bibliografía hispanofranciscana*, Santiago, 1994.
- *Provincia Franciscana de Santiago. Ocho siglos de historia*, Santiago, 1984.
- CASTRO, M. e M. MARTÍNEZ SUEIRO: *Colección de documentos medievales del Archivo de la Catedral de Orense*, Ourense, 1917.
- *Colección de documentos históricos*, Real Academia Gallega, 14, A Coruña, 19151970.
- *Colección diplomática de la revista Galicia Histórica*, Santiago, 1901.
- COUCEIRO FREIJOMIL, A.: *Diccionario biobibliográfico de escritores gallegos*, 13, Santiago, 19511953.
- DURO PEÑA, E.: *Catálogo de documentos reales del Archivo de la Catedral de Orense*, Barcelona, 1972.
- *Catálogo de los documentos privados en pergamino del Archivo de la Catedral de Orense (8881554)*, Ourense, 1973.
- FERNÁNDEZ ALONSO, B.: *Crónica de los obispos de Orense*, Ourense, 1897.
- FERNÁNDEZ OTERO, J. C.: *Guía de la diócesis de Orense*, Ourense, 1985.
- FERNÁNDEZ VEGA, L.: *La Real Audiencia de Galicia, órgano de gobierno del Antiguo Régimen*, 13, A Coruña, 1983.
- FERRO COUSELO, J.: *Vida e fala dos devanceiros. Escolma de documentos en galego dos séculos XIII a XIV*, Vigo, 1967.
- FLÓREZ, E.: *España Sagrada. XVII: De la Santa Iglesia de Orense*, Madrid, 1763.
- *XVIII: De la Iglesia Britoniense y Dumienense incluídas en la actual de Mondoñedo*, Madrid, 1764.

- GARCÍA CONDE, A. e A. LÓPEZ VALCÁRCCEL: *Episcopologio Lucense*, Lugo, 1991.
- GARCÍA ORO, J.: *Galicia en los siglos XIV y XV*; 12, A Coruña, 1987.
- *La nobleza gallega en la Baja Edad Media*, Santiago, 1981.
- *Guía de la diócesis de Lugo*, Lugo, 1996.
- HISTORIA: *Historia Compostelana, o sea Hechos de Don Diego Gelmírez, primer arzobispo de Santiago*. Traducción, introducción e notas de M. Suárez e J. Cape-lo, Santiago, 1950.
- LEIRÓS FERNÁNDEZ, E.: *Catálogo de los pergaminos monacales del Archivo de la S.I. Catedral de Orense*, Santiago, 1951.
- *Guía del Archivo de la Catedral de Orense*, Madrid, 1950.
- LÓPEZ CARREIRA, A.: *A cidade de Ourense no século XV*, Ourense, 1998.
- LÓPEZ FERNÁNDEZ, A.: *La Provincia de España de los frailes menores*, San-tiago, 1915.
- LÓPEZ FERREIRO, A.: *Galicia en el último tercio del siglo XV*, Santiago, 1883.
- *Historia de la S.M.A. Iglesia de Santiago*, 111, Santiago, 1898-1911.
- MANSO PORTO, C.: *El arte gótico en Galicia. Los dominicos*, 12, A Coruña 1993.
- PARDO VILLAR, A.: *Los dominicos en Galicia*, Santiago, 1953.
- PEIRO GRANER, M. N.: *Las casas y fortalezas de la Iglesia de Lugo en el siglo XVI*, Lugo, 1998.
- PORTELA SILVA, M.ª J.: *Documentos da Catedral de Lugo. Século XIV*, Santia-go, 1999.
- PORTELA SILVA, M.ª J. e J. GARCÍA ORO: *La Iglesia y la ciudad de Lugo en la Baja Edad Media*, Santiago, 1997.
- RESEÑA: *Reseña histórica de los establecimientos de beneficencia que hubo en Galicia durante la Edad Media y de la erección del Gran Hospital Real de San-tiago, fundado por los Reyes Católicos*, Santiago, 1902.
- RISCO, M.: *España Sagrada. XLXLI: De la Santa Iglesia de Lugo*, Madrid, 1796-1798.
- RODRÍGUEZ PAZOS, M.: *El episcopado gallego a la luz de los documentos vati-canos*, 13, Madrid, 1946.
- SAAVEDRA, P.: *Economía, política y sociedad en Galicia. La Provincia de Mondoñedo, 1480-1830*, Madrid, 1985.

- SÁNCHEZ BELDA, L.: *Documentos reales de la Edad Media referentes a Galicia. Catálogo de los conservados en la Sección de Clero del Archivo Histórico Nacional*, Madrid, 1953.
- SYNODICON: *Synodicon Hispanum. I: Galicia*, Madrid, 1981.
- VÁZQUEZ DE PARGA, L.; J. M. LACARRA e J. URÍA RIU: *Peregrinaciones a Santiago de Compostela*, 13, Madrid, 1948-1949.
- VÁZQUEZ MARTÍNEZ, A.: *Documentos pontificios de Galicia* (1088-1341), A Coruña, 1941.
- VILLAAMIL Y CASTRO, J.: *Los códices de las iglesias de Galicia en la Edad Media*, Madrid, 1874.